

הכרוז של אידלסון וש"ז ריבלין על הקמת "מכון שירת ישראל" בירושלים בתר"ע (1910)*

כתיה באיאר, ירושלים

בין משימות המחקר הממתינות להגשמתן נמצאת גם התופעה של היוזמות לעיסוק ממוסד במוסיקה יהודית, אשר צצו בארצות שונות מאז תחילת המאה הנוכחית. באומדן, מגיע מספרן ליותר מעשרה. המניין אינו כולל את היוזמות שנועדו רק לצרכיה המעשיים של אוכלוסיית החזנים: הארגונים, הביטאונים, והניסיונות לכוון מסגרות להכשרה מקצועית פורמאלית. הללו קובעים חטיבה מיוחדת לעצמה, הראויה אף היא לבירור היסטורי. ותיקה מכולן היא "החברה למוסיקה יהודית עממית", שנוסדה בפטרבורג (לימים לנינגרד) בשנת 1908. קיומה שם הופסק בצו השלטונות בשנת 1918, זמן קצר אחרי המהפכה.

בכרך הנוכחי מציג פיליפ בוהלמן את תולדותיה של יוזמה נוספת מסוג זה: "המרכז העולמי למוסיקה יהודית בארץ ישראל", שנוסד בירושלים בשנת 1936 ופעולתו נפסקה בשנת 1939, עם פרץ מלחמת העולם השנייה. עיקר התצוגה הוא מיפקד התוכן של ארכיונו של "המרכז", השמור בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי. המסמך המוצג להלן נוגע ליוזמה מוקדמת יותר, שנתיים בלבד לאחר הקמת "החברה" הפטרבורגית.

אידלסון הגיע לארץ ישראל בשנת תרס"ז (1907) ומייד קבע את מקום מושבו בירושלים. שלוש שנים לאחר מכן פרסם את הכרוז שנוסחו מובא להלן, והוא הכרוז יסוד וקול קורא לתמיכה, בדבר המוסד אשר אותו כינה "מכון שירת ישראל". לדברי הכרוז נפתח המכון בפסח תר"ע, דהיינו במחצית השנייה של חודש אפריל 1910 (ראה פסקה [11]). חתומים על הכרוז – אידלסון כמייסד ומנהל ושלמה זלמן ריבלין כמזכיר. אחרי חתימות אלה מופיעה הצהרת הסכמה שהיתה אמורה להיות חתומה על-ידי נציגי "מפלגות" שונות. מסתבר כי "מפלגות" כאן משמעו הקבוצות האתניות היהודיות, "עדות" בלשוננו היום (אך במוכח המקיף, לאו דוקא בהגבלה לפזורות שמחוץ לאירופה).

גודל הכרוז הוא 30×47 ס"מ, והוא נרפס בשלושה טורים. העותק אשר בו השתמשנו כאן מצוי באוסף יעקב מיכאל של מוסיקה יהודית.¹ בהעתקתו הוספנו מיספור לפיסקאות, כדי להקל על ההתייחסות לפרטים.

* הכרוז והמבוא מופיעים גם בחלק האנגלי של כרך זה. הגירסה האנגלית של המבוא שונה מן העברית באי-אלה מקומות, בהתחשב בקוראים. סיוע רב בכיורים קיבלנו מחברנו ד"ר אליהו שליפר (אשר בילדותו, בשנות הארבעים, היה משורר במקהלתו של ר' שלמה זלמן ריבלין).

1 בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, מחלקת המוסיקה, סימן JMB 867.

ספק רב הוא אם אפשר לראות את ה"מכון" כמוסד שהגיע לקיום של ממש. עד סוף ישיבתו של אידלסון בארץ, דהיינו עד קיץ 1921, הוא המשיך בעבודתו האתנומוסיקולוגית באותה דרך שעשה זאת לפני 1910 – לגמרי בעצמו. "מיסוד" כלשהו אפשר למצוא לפועלו זה רק בהתקשרותו עם ארכיוני ההקלטות של האקדמיות למדעים בברלין ובווינה, וגם התקשרות זאת היתה פרטית. האוספים ("אוצרות") המתוארים בפיסקה [18] א עד ג – הקלטות, רישומי תווים, כלים וספריית מחקר – היו ללא ספק נכסיו הפרטיים. התיאור של "אוצר המלבושים" בפיסקה [18] ד פירושו, כנראה, אוגדן רשימות מחקר שלו. כל אלה אכן היו גרעין אשר סביבו היה אפשר לבנות דבר-מה גדול יותר, לו התכניות אכן היו מתגשמות. אשר לשלושת המקלות העדתיות שעל כינון מודיעה פסקה [19]: הללו יכלו לפעול רק במשך זמן קצר ביותר, עד שחבריהם שבו ונמוגו אל תוך בתי הכנסת העדתיים למיניהם. הסיבה לכך תובהר בהמשך.

שריד מוחשי של מאמצי אידלסון הוא הספרון תורת הנגינה אשר פרסם בשנת תר"ע בשם המכון (ראה מס' 7 בכיבליוגרפיה של א' שליפר בכרך זה). שריד נוסף הוא דף עשוי בליתוגרפיה, המצוי באוסף יעקב מיכאל [סימנו JMA 3385]. הדף מכיל פאראדיגמות ללימודי תיאוריה, וכותרתו: מכון שירת ישראל, ירושלים, תורת הנגינה. מאת א' צב"י (אידלסון) גליון ג.

ברור כי עדיין נחון ללקט מידע נוסף על מה שנעשה בפועל בשנת 1910. אולם אין צורך להרחיק בחיפושים כדי לדעת מה אירע לאחר מכן, וכדי להסיק בבטחה כי כל זה אירע בתוך זמן קצר. אידלסון עצמו הוא המעיד על כך במאמרו "חיי" משנת 1935 (המוכר במלואו בפרסום חוזר בכרך זה): "בשנת תר"ע יסדתי 'מכון לשירת ישראל'... אולם נסיוני זה לא הצליח. גם [?] קנאי ירושלים חסמו הדרך בעדי והיו רודפים את האברכים ומאיימים עליהם ב'חרם' ומאחדים אף הצליחו לגזול את החלוקה". הווי זה משתקף גם בסיפור הקצר "לחיים חדשים" (ראה מס' 13 בכיבליוגרפיה של כתביו בכרך זה, והערותו של א' שליפר שם). גורם נוסף לכישלון היה היעדר מימון. מיסמך אחד המעיד על כך מצוי בארכיון אידלסון: מכתב סירוב על בקשת תמיכה, מאת הוועד המרכזי של חובבי ציון, שמשדרו היה אז באודסה. המכתב נכתב בעשרה בנובמבר 1910 והוא חתום על-ידי מנחם אוסישקין.² בכרוז ביקש אידלסון אף לכוון מעין אגודת תומכים (פיסקה [21]), אך ככל הנראה גם תקווה זו הכזיבה.³

במרבית הכתובים על-אודותיו, כולל הערכים הביוגרפיים כרוכ האנציקלופדיות, נאמר שאידלסון "יסד מכון... בירושלים" ותו לא. עד כה טרם נעשה מחקר יסודי של תקופת-ירושלים שלו. גם חיפושיו-אנו אחר מקורות ישירים לא היו יסודיים, והם נעשו רק לשם הבהרה ראשונית לצורך פרסומו של הכרוז. אך גם בכך די כדי להסיר כל ספק מעניין זה של

2 שם, סימן (132) 7.MUS.

3 יש לזכור כי כל האוכלוסייה היהודית בארץ מנתה אז פחות משמונים וחמישה אלף נפשות. מניין זה הוא המעוגל לשנת 1914; בשנת 1900 הוא הגיע, כמעוגל, לחמישים אלף. כשליש מיהודי ירושלים באותה עת היו מקבלי חלוקה.

ייסוד המכון. נראה כי הניסוח הנכון של מה שאירע במציאות חייב לאמר כי אידלסון "ניסה לייסד מכון..."

למרות ההסתייגויות האלה הכרוז הוא מיסמך חשוב מכמה בחינות. מעל לכל הוא תורם להבנת המסד האידיאולוגי אשר עליו עמד אידלסון למעשה במשך כל חייו. הכרוז גם תורם להבנת תקופת-ירושלים שלו. הוא גם מאיר את ההווי הכללי של ירושלים בשלהי השלטון העותמני על אוכלוסייתה הקטנה אך רב-גונית כל כך, עם הקהילות היהודיות המסורתיות מחד גיסא, והיישוב החדש של תקופת העלייה השנייה מאידך גיסא. כפי שכבר צויין, הכרוז מצטרף גם אל מקורות לתולדותיהן של היוזמות למיסוד העיסוק במוסיקה היהודית, כנושא ל"טיפוח ומחקר".

לשון הכרוז מעוררת תמיהה מסוימת. הסגנון המליצי-לעילא, ברטוריקה הנראית כמופרזת, מעורב בסגנון בלתי-רהוט כלשהו. בכתבי אידלסון אפשר לראות שינויי סגנון: עד מלחמת העולם הראשונה לשונו קרובה עד מאוד לניב המשכילי ואילו אחריה היא נעשית "מודרנית" לגמרי. תופעה דומה מצויה כמובן גם אצל בני דורו אשר גם הם חוו במישרין את תחיית-הלשון בהנהגתו של אליעזר בן-יהודה. למרות השינוי שחל בלשונו של אידלסון, עדיין מתקבל הרושם כי במידה מסוימת אין לשון הכרוז עולה בקנה אחד עם שאר כתביו באותה תקופה. במיוחד ניכר השוני בחלק הראשון (פיסקאות [1]-[10]) ובסיום [22]-[23], דהיינו בכל החלקים שאינם הצגה של תכנית הפעולה.

אפשר להסביר זאת כהשפעה מצד בן-יהודה, אשר אידלסון היה מחסידיו המובהקים. לפחות מבחינת היומרה, הכרזת ה"מכון" מזכירה את דרכו של בן-יהודה, אשר לא אחת האשימוהו כי כרוב התלהבותו נוהג הוא להכריז על ביציי-כנינים כאילו קרני-ראמים המה. מתקבל הרושם שגם לשונו של ביאליק יש לה עקבות בכרוז: נראה כי לפחות במקום אחד מסתמנת השפעה ישירה של ביטויי-ההטפה משירו "למתנדבים בעם"⁴. אל כל אלה מצטרפות ההזדקקויות החוזרות לתולדות עם ישראל, וכן דברים קשים נגד המתכוללים (בפיסקאות [3], [6]). כאן הלשון סתמית-מליצית ביותר וקשה להבין במי מדובר בדיוק; ואולי אין זה מקרה. הדברים כאן מכוונים אל ציבור אשר קל לזהותו: אנשי המיגזר הדתי והאולטרא-דתי, במיוחד בתוך ירושלים. אידלסון היה חייב להביא ציבור זה לידי שיתוף פעולה עמו, או לפחות לידי הסכמה גרידא, ולמזער למנוע התנגדות פעילה.

4 הויקה אפשרית בעיקר לגבי הבית השני, המתחיל "לעזרת העם! לעזרת העם!". כמו כן אפשר להציע קירבה בין הנאמר בבית השלישי "הוי, הכרנא יחדיו לעבודה הגדולה!" לבין הנאמר בסוף פסקה [2] בכרוז "לכבוד עמנו הבו נא!". עצם הזמניות של השיר ברורה. מר אריאל הירשפלד מן החוג לספרות עברית באוניברסיטה העברית הואיל לברר את הנתונים, והם כדלהלן: השיר נדפס לראשונה בכתב-העת של ראובן בריינין 'ממזרח וממערב' בשנת תרנ"ה (שנה א, חוב' ב, עמ' 148-149). הוא נדפס בשנית, בשינוי אחד, בקובץ 'כינור ציון' שיצא לאור לכבוד הקונגרס הציוני הרביעי שהתקיים בלונדון בשנת 1900 (וורשא: הוצ' תושיה, תר"ס). נמצא פרסום מוקדם נוסף, ללא תאריך, על-ידי לייב יפה באודסה (עם מנגינה), והוא נחשב כשלישי ברשימה. בסביבות 1910 כבר היה השיר נפוץ ונודע ביותר. במהדורות החוץ-מדיניות של כתבי ביאליק מופיע השיר עם תאריך מוטעה "אודיסא, תר"ס, תשרי".

אף אחרי נסיונותינו לפרש את לשונו המיוחדת של הכרוז עדיין נותרים אי-אלה סימני שאלה. הללו מפנים את תשומת הלב אל החותם השני, הוא ר' שלמה זלמן ריבלין (1884-1962), "אבי החזנים הירושלמיים". מסתבר כי עצם הביטוי "שירת ישראל" קשור באחדים ממפעליו. המידע על-אודותיהם עדיין אינו ברור די הצורך, והוא משובש בסתירות. ש"ז ריבלין כותב כי הוא עצמו יסד "מכון ומקהלת שירת ישראל" כבר בשנת תרס"ב (1901/2).⁵ לדברי בנו שמואל ריבלין נוסדה המקהלה "בשנת תרס"א (1901)... והמכון בשנת תרס"ה (1905) ע"י ש"ז ריבלין ופרופ' א"צ אידלסון".⁶ מכיון שאידלסון הגיע לירושלים רק בשנת תרס"ז, נראה כי יש כאן קונפליציה של שני דברים לפחות. אלעזר הורביץ, אחד מתלמידיו הנאמנים של ש"ז ריבלין, שסייע בהבאת כתביו לרפוס, במיוחד בשנים שראייתו כבר נחלשה עד כדי עיוורון, כותב: "את המקהלה יסד... בשנת 1899 [משמע בגיל 15] ואת מכון 'שירת ישראל' בשנת 1901, שהוא בית-ספר לתורת הנגינה, פיתוח הקול, ניצוח מקהלה, קריאה בתורה ודרשנות תורנית".⁷ אצל תדהר נאמר כי המכון נוסד בתרס"ב (1901) "יחד עם הפרופ' אידלסון".⁸ גם כאן יש קונפליציה של מוקדם ומאוחר בקשר לאידלסון.

ברור כי יש לאתר גם דיווחים מן התקופה עצמה. וכך אנו מוצאים אצל לונץ ידיעה מיום ה' סיוון תר"ע (12 ביוני 1910) בזו הלשון:⁹ "מכון שירת ישראל. המשורר והחזן המפורסם מר אברהם צב"י (אידלזון) יסד מכון לשירה בעד כל בעל קול ערב מהעדות השונות: אשכנזים, ספרדים, חלבים, בבליים ותימנים; תפקיד המכון הזה יהיה: לאסוף את הנגינות העממיות אשר לעם ישראל אל אוצר אחד, וללמד את בני ישראל הנגינה בכלל והנגינה העברית בפרט, וכן לפתח חזנים יודעי נגינת ישראל ושירתו. מכל עדה ועדה יסד מקהלה שתשיר ותפתח את נגוניה ושירתה. כבר נאספו אל המכון הזה כשבעים תלמיד, הלומדים תחת פקודת המיסד והוראת יודעי נגן מכל עדה ועדה. בעזרת המכון הזה חושב מר אברהם צב"י (אידלזון) להחיות ולחדש את שירת ישראל המקורית."

מן הסגנון נראה כי נוסח הידיעה הוא של אידלסון עצמו. התאריך קרוב לתאריך הפתיחה הנקוב בכרוז, במחצית השנייה של אפריל 1910. ש"ז ריבלין אינו מזכיר. מידע נוסף בוודאי יתקבל לכשתבוצע סריקה יסודית של העתונות העברית באותה עת. מכל מקום, כבר עתה

5 מדרש שלמה; דרשות מאת הרב ר' שלמה זלמן ריבלין (ירושלים, תשי"ג): הוצאת ועדת מדרש שלמה, המחלקה לחנוך נואמים צעירים שע"י "מכון ומקהלת שירת ישראל" בירושלים, אשר נוסדו בשנת תרס"ב ע"י מחבר הדרשות הנ"ל. שם, פרק מ "שירת ישראל מאוחדת, בדרך הגאולה" (עמ' 101-105), הערה 1 בעמ' 103: "מדרש שלמה" הוא גם שם המחלקה לחינוך נואמים צעירים שע"י 'מכון ומקהלת שירת ישראל' שהקמתי בעזה"י בשנת תרס"ב. — שז"ר."

6 זמרת שמואל לפרקי תפלה ותנ"ך. עבור בתי חנוך וצבור, מאת שמואל ריבלין, מנצח מקהלת "שירת ישראל" (ירושלים): הוצאת מכון ובית-הכנסת "שירת ישראל", תש"ז, עמ' שני(1).

7 אלעזר הורביץ, "החזן בעל החזון": לרמותו של ר' שלמה-זלמן ריבלין ז"ל, בתוך ידיעות המכון הישראלי למוסיקה דתית ד (כסלו תשכ"ג): 354-360; הדברים מופיעים בעמ' 355.

8 דוד תדהר, אנציקלופדיה לחלוצי הישוב ובוגיו ד (1950): 1743.

9 ירושלים, מאסף ספרותי לחקירת ארה"ק... מאת אברהם משה לונץ, כך שמיני (תרס"ט/1909): 356. הרפסת הכרך נמשכה עד לקיץ תר"ע, ומכאן הסתירה-לכאורה מבחינת התאריכים.

ידוע כי ריבלין קיים את פעילותו שלו בהשתמשו בשם "מכון שירת ישראל", עד פטירתו בשנת 1962.¹⁰

נשוב אל הכרוז. ההשוואה עם כתביו של ריבלין מאפשרת להניח בסבירות גבוהה, כי הוא זה אשר ניסח את החלקים הנדונים בכרוז כמות־שהם או לפחות את עיקר־הדברים. חזונו של ריבלין וחזונו של אידלסון ודאי שלא היו זהים. אולם למשך זמן קצר, בסביבות 1910, ראו השניים את חזונותיהם כחופפים במידה המאפשרת שיתוף פעולה. והשאר — מחקרים יגידו.

10 כאן המקום לתקן שיבוש נוסף שאירע בעת האחרונה, בערך "ירושלים" בתוך The New Grove Diction-ary (1980). פרטים ראה בהערה 4 בנוסח האנגלי של הקדמה זו.

יובל

קובץ מחקרים של המרכז לחקר המוסיקה היהודית

כרך ה

ספר אברהם צבי אידלסון

נערך בידי

ישראל אדלר, בתיה באיאר ואליהו שליפר

בשיתוף עם לאה שלם

ירושלים תשמ"ו

הוצאת ספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית